

SUDLARDA RAQAMLI DALILLARNI BAHOLASHNI TAKOMILLASHTIRISHNING DOLZARB MASALALARI

Tursunov Dilmurod Normurotovich

Jinoyat ishlari bo'yicha Chilonzor tuman sudi tergov sudyasi

E-mail: tursunov_d@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu tezisda jinoyat sudlarida raqamli dalillarni maqbullik, daxldorlik va ishonchlilik mezonlari asosida baholashning zamonaviy nazariy-huquqiy muammolari tadqiq etiladi. Raqamli dalillarning elektron qurilmalardan, telekommunikatsiya tarmoqlaridan, Internet resurslaridan va boshqa raqamli muhitlardan olinishi ularni an'anaviy dalillardan farqlovchi bir qator xususiyatlarni yuzaga keltiradi. Jinoyat protsessida dalilning noto'g'ri baholanishi shaxsning aybsiz deb hisoblanishi, himoyalani huquqi va odil sudlov kafolatlariga bevosita ta'sir qilishi mumkin. Shu sababli maqbullik, daxldorlik va ishonchlilikni alohida, biroq o'zaro bog'langan mezonlar sifatida qo'llash zarurligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar. jinoyat protsessi, raqamli dalil, maqbullik, daxldorlik, ishonchlilik, autentifikatsiya, raqamli kriminalistika, metama'lumot, ekspertiza, sun'iy intellekt.

Kirish. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi jamiyat hayotining barcha sohalari, shu jumladan, jinoyatchilikning sodir etilishi, uning izlarini aniqlash, qayd etish, saqlash va tergov qilish mexanizmlariga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bugungi kunda jinoyat sodir etilishi bilan bog'liq axborotning muayyan qismi an'anaviy moddiy muhitda emas, balki elektron va raqamli muhitda shakllanmoqda. Xususan, mobil telefonlar, videokuzatuv tizimlari, elektron pochta, messenjerlardagi yozishmalar, ijtimoiy tarmoqlardagi ma'lumotlar, geolokatsiya ma'lumotlari, bulutli saqlash tizimlari, server loglari, elektron to'lovlar va boshqa raqamli izlar jinoyatning sodir etilgan vaqti, joyi, usuli, ishtirokchilari hamda boshqa muhim holatlarini aniqlashda muhim axborot manbai sifatida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, zamonaviy jinoyatlarning ayrim turlarida raqamli izlar jinoyatning moddiy izlaridan ko'ra ko'proq axborot berishi mumkin. Masalan, kiberjinoyatlar, firibgarlikning ayrim shakllari, noqonuniy moliyaviy operatsiyalar, shaxsga qarshi ayrim jinoyatlar, tahdid va tovlamachilik bilan bog'liq holatlarda elektron yozishmalar, IP-manzillar, geolokatsiya ma'lumotlari, qo'ng'iroqlar tarixi, elektron to'lovlar va boshqa raqamli ma'lumotlar jinoyat holatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, an'anaviy jinoyatlarda ham videokuzatuv kameralaridagi yozuvlar, mobil qurilmalardan olingan ma'lumotlar yoki elektron yozishmalar jinoyatning ayrim holatlarini tasdiqlovchi dalil vazifasini bajarishi mumkin. Biroq raqamli ma'lumotlarning jinoyat protsessida keng qo'llanilishi ular bilan bog'liq yangi huquqiy va texnik muammolarni ham yuzaga

keltirmoqda. Raqamli axborotning asosiy xususiyatlaridan biri — uni qisqa vaqt ichida nusxalash, ko'chirish, tahrirlash, o'chirish yoki boshqa elektron qurilmaga qayta tiklash imkoniyatining mavjudligidir. Shu sababli elektron ma'lumotning mavjudligi uning o'z-o'zidan haqiqiy, ishonchli va sud tomonidan qabul qilinishi mumkin bo'lgan dalil ekanligini anglatmaydi. Aksincha, bunday ma'lumotning daliliy qiymati, eng avvalo, uning kelib chiqishi, qanday usulda olingani, saqlangani, qayta ishlangani va sudga taqdim etilgunga qadar uning yaxlitligi ta'minlanganligi bilan bog'liq.

Mazkur holat jinoyat sudlarida raqamli dalillarni baholash masalasiga alohida e'tibor qaratishni taqozo etadi. Chunki sud tomonidan raqamli ma'lumotga berilgan noto'g'ri yoki yetarli darajada asoslantirilmagan baho jinoyat ishining yakuniy natijasiga bevosita ta'sir ko'rsatishi mumkin. Xususan, raqamli dalilning manbasi aniqlanmagan, uning o'zgartirilmaganligi tasdiqlanmagan yoki uni olish jarayonida protsessual talablarga rioya qilinmagan bo'lsa, bunday ma'lumotning sud qaroriga asos qilib olinishi masalasi alohida huquqiy baholashni talab qiladi. Shu nuqtayi nazardan, jinoyat sudida raqamli dalilni baholashda uchta asosiy mezonni bir-biridan farqlash muhimdir. Birinchisi — maqbullik, ya'ni raqamli dalilning qonunda belgilangan protsessual tartibda olinganligi va sudda undan foydalanishga yo'l qo'yilishi. Ikkinchisi — daxldorlik, ya'ni mazkur raqamli ma'lumotning jinoyat ishi bo'yicha isbotlanishi lozim bo'lgan holatlar bilan bevosita yoki bilvosita aloqadorligi. Uchinchisi — ishonchlilik, ya'ni raqamli ma'lumotning haqiqiyliги, kelib chiqish manbasi, yaxlitligi, o'zgartirilmaganligi va mazmuniga ishonish uchun yetarli asoslarning mavjudligi.

Ushbu uch mezon o'zaro chambarchas bog'liq bo'lsa-da, ularni bir-biriga tenglashtirish mumkin emas. Masalan, jinoyat ishiga daxldor bo'lgan videoyozuv qonun talablarini buzgan holda olingan bo'lsa, uning maqbulligi masalasi yuzaga keladi. Aksincha, qonuniy tartibda olingan elektron ma'lumot ish uchun ahamiyatsiz bo'lsa, uning daxldorligi shubha ostida qoladi. Shuningdek, qonuniy va ishga daxldor bo'lgan elektron ma'lumotning manbasi noma'lum yoki mazmuni o'zgartirilgan bo'lishi ehtimoli mavjud bo'lsa, uning ishonchliligi masalasini alohida tekshirish talab etiladi. Demak, raqamli dalilning suddagi evidensial qiymati ushbu mezonlarning har biri bo'yicha alohida tekshiruvdan o'tkazilishi va keyinchalik ularning o'zaro uyg'unligi asosida aniqlanishi lozim.

Ayniqsa, deepfake texnologiyalarining rivojlanishi raqamli dalillarning ishonchliligi masalasini yanada murakkablashtirmoqda. Tashqi ko'rinishidan haqiqiy videoyozuv yoki audiofayldan farq qilmaydigan, biroq sun'iy intellekt vositasida yaratilgan yoki o'zgartirilgan kontentning sudga dalil sifatida taqdim etilishi ehtimoli mavjud. Bunday sharoitda sud faqat raqamli faylning mavjudligi yoki uning tashqi ko'rinishiga tayanib qolmasdan, uning asl manbasi, metadata, yaratilish va o'zgartirilish tarixi, texnik yaxlitligi hamda boshqa mustaqil dalillar bilan

muvofigligini tekshirishi zarur. Shu sababli jinoyat sudlarida raqamli dalillarni baholashning zamonaviy modeli nafaqat protsessual huquq normalariga, balki raqamli kriminalistika va sud ekspertizasining texnik imkoniyatlariga ham tayanishi kerak. Bunda dalilning aniqlangan paytidan boshlab sudga taqdim etilgunga qadar bo'lgan har bir harakatni qayd etish, ya'ni chain of custody mexanizmini ta'minlash alohida ahamiyatga ega. Raqamli dalilning kim tomonidan, qachon, qaysi qurilmadan va qanday usulda olingani, qanday nusxa yaratilgani, qanday saqlangani va unga kimlar tomonidan ishlov berilgani haqidagi ma'lumotlar uning ishonchliligini tekshirish uchun muhim protsessual kafolat bo'lib xizmat qiladi.

Raqamli dalilning asosiy xususiyati uning fizik tashuvchidan nisbatan mustaqilligidir. Qog'oz hujjat, moddiy obyekt yoki analog yozuvdan farqli ravishda raqamli axborot bir vaqtning o'zida bir nechta nusxada mavjud bo'lishi mumkin. Shu sababli sud uchun "asl nusxa" va "ko'chirma nusxa" masalasi texnik mazmun bilan bir qatorda protsessual mazmunga ham ega. Zheng Sophia Tang raqamli dalillarni digitized va born-digital turlarga ajratib, ularning barqarorlik, ko'paytirish, universallik va autentifikatsiya bilan bog'liq xususiyatlarini alohida ko'rsatadi. Muallif raqamli dalilning maqbulligini baholashda relevance, reliability va authenticity mezonlarini birgalikda hisobga olish zarurligini asoslaydi¹.

Jinoyat protsessida ushbu yondashuv yanada katta ahamiyatga ega. Chunki jinoyat ishi bo'yicha raqamli dalil ayblovning asosiy dalillaridan biriga aylangan vaziyatda uning texnik nuqsoni yoki kelib chiqish zanjiridagi uzilish shaxsning protsessual holatiga bevosita ta'sir qilishi mumkin. Shu bois raqamli dalilning evidensial qiymatini uning mazmuni bilan cheklash emas, balki dalilning hayotiy sikli — aniqlash, olish, nusxalash, saqlash, ekspertiza, taqdim etish va sudda tekshirish — orqali baholash lozim.

Jinoyat sudida maqbullikning birinchi elementi dalilning qonuniy protsessual usulda olinishi hisoblanadi. Jinoyat-protsessual kodeksining 205-moddasi raqamli dalil sifatida foydalaniladigan elektron ma'lumotlar va boshqa yozuvlarni hodisa joyini yoki boshqa joylarni, texnika vositalarini, telekommunikatsiya tarmoqlarini yoki Internetni ko'zdan kechirish, olib qo'yish, tintuv, eksperiment va boshqa protsessual harakatlar orqali olish imkonini beradi². Demak, raqamli dalilning sudga taqdim etilishi uning kelib chiqish protsessual manbasi bilan uzviy bog'liq.

Maqbullikni tekshirishda uchta savolni ketma-ket qo'yish maqsadga muvofiq: birinchisi, dalilni olishga vakolatli subyekt mavjud bo'lganmi; ikkinchisi, protsessual harakat qonunda belgilangan shakl va kafolatlarga rioya etgan holda o'tkazilganmi;

¹ CEPEJ. European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their Environment. Strasbourg: Council of Europe, 2018.

² Reliability validation enabling framework (RVEF) for digital forensics in criminal investigations. ScienceDirect, 2023.

uchinchisi, olingan elektron ma'lumot keyingi ishlov berish jarayonida o'zgarmaganmi. Ayniqsa, telefon yoki kompyuterdan ma'lumot olishda qurilmaning o'zini saqlash, ma'lumotni nusxalash usuli va nusxaning yaxlitligi qayd etilishi muhim. Daxldorlik raqamli dalilning jinoyat ishida isbotlanishi lozim bo'lgan faktlar bilan mantiqiy va faktik aloqasini bildiradi. Raqamli muhitda axborot hajmining katta bo'lishi ushbu mezonni ayniqsa muhim qiladi. Masalan, gumon qilinuvchining telefonida minglab xabarlar bo'lishi mumkin, biroq ularning faqat muayyan qismi jinoyatning vaqti, joyi, ishtirokchilari yoki motiviga aloqador bo'lishi mumkin. Shu sababli "ko'p ma'lumot" "ko'p dalil" degani emas.

Daxldorlikni aniqlashda vaqt, makon, shaxs, hodisa va sababiy bog'liqlik mezonlaridan foydalanish mumkin. Masalan, videokamera yozuvi jinoyat sodir bo'lgan vaqt oralig'ini qamrab olishi, geolokatsiya ma'lumoti shaxsning muayyan hududda bo'lganini ko'rsatishi yoki messenjer yozishmasi jinoyatga tayyorgarlik holatini yoritishi mumkin. Biroq ushbu axborotlarning har biri alohida tekshirilishi va boshqa dalillar bilan solishtirilishi lozim.

Raqamli dalilning murakkab texnik tabiati sud ekspertizasi va mutaxassis bilimlariga ehtiyojni oshiradi. Ekspertning vazifasi huquqiy xulosani sud o'rniga chiqarish emas, balki elektron ma'lumotning texnik xususiyatlari, tiklanishi, o'zgartirilganligi, qurilmadagi izlari yoki faylning autentikligi haqida maxsus bilimga asoslangan xulosa berishdan iborat. Sud esa ushbu xulosani boshqa dalillardan ustun qo'yishi shart emas. Shu nuqtayi nazardan, ekspertiza topshirig'ida savollar aniq shakllantirilishi kerak. "Fayl haqiqiymi?" kabi umumiy savol o'rniga faylning texnik xususiyatlari, o'zgartirish izlari, metadata, yaratish va modifikatsiya vaqti, qurilma bilan bog'liqligi hamda nusxaning asl ma'lumotga muvofiqligi haqida tekshiriladigan savollar qo'yilishi ilmiy va protsessual jihatdan maqsadga muvofiq.

Birinchi taklif — raqamli dalil uchun majburiy "raqamli dalil kartasi"ni joriy etish. Unda dalilning manbasi, aniqlangan vaqti, qurilmasi, fayl formati, xesh qiymati, nusxalash usuli, saqlash joyi, ekspertiza harakatlari va sudga taqdim etish shakli qayd etilishi mumkin.

Ikkinchi taklif — chain of custodyning elektron shakldagi yagona protsessual jurnalini yaratish. Bu jurnal raqamli dalil bilan bog'liq har bir harakatni vaqt tamg'asi va mas'ul shaxs identifikatori bilan qayd etishi kerak.

Uchinchi taklif — Oliy sud Plenumi darajasida raqamli dalillarning maqbulligi, daxldorligi va ishonchligini baholash bo'yicha alohida tushuntirish ishlab chiqish. Unda ayniqsa mobil telefon, videokuzatuv, messenjer yozishmalari, bulutli ma'lumotlar, geolokatsiya va AI-generated kontent bo'yicha minimal tekshiruv mezonlari belgilanishi mumkin.

To'rtinchi taklif — sud hukmida raqamli dalilga berilgan bahoni alohida asoslantirish. Sud dalilning qaysi manbadan olingani, qanday tekshirilgani, yaxlitligi

qanday tasdiqlangani va boshqa dalillar bilan qanday uyg'unlashishini ko'rsatishi lozim. Jinoyat sudlarida raqamli dalillarni baholash an'anaviy dalillarni baholashning oddiy davomchisi emas, balki texnik va protsessual omillarni birlashtiruvchi murakkab jarayondir. Maqbullik dalilning qonuniy olinishi va protsessual shaklini, daxldorlik uning isbotlash predmetiga aloqasini, ishonchlilik esa kelib chiqishi, yaxlitligi va mazmuniga ishonish imkoniyatini anglatadi. Ushbu mezonlarning har birini mustaqil tekshirish, keyin esa ularni umumiy evidensial bahoda birlashtirish jinoyat sudida xatolarni kamaytirishning muhim shartidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining 2024-yil 21-noyabrdagi O'RQ-1003-son Qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi.
3. Tang Z.S. Digital Evidence // Smart Court: The Court of the Future. Cambridge University Press, 2025. P. 65–87.
4. Grimm P.W., Grossman M.R., Cormack G.V. Artificial Intelligence as Evidence // Northwestern Journal of Technology and Intellectual Property. 2021. Vol. 19. No. 1.
5. CEPEJ. European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their Environment. Strasbourg, 2018.
6. Harvey D.J. Digital Evidence Admissibility: Some Issues. 2019.
7. Reliability validation enabling framework (RVEF) for digital forensics in criminal investigations. ScienceDirect, 2023.
8. Digital evidence: Unaddressed threats to fairness and the presumption of innocence // Computer Law & Security Review. 2021. Vol. 42. 105575.